

Tedmür Memlehası (Tuzlası) Mukataası: Devlet ve Deruhteciler Günay Korkmaz Samıkıran*

Giriş

Tedmür; Suriye'nin orta yerinde, etrafı çöl kumlarıyla çevrili yeşil bir vahada¹ Humus'un 145 km doğusunda, Şam'ın 260 km kuzeydoğusunda yer alır. Çok eski bir tarihi olan kent Palmira ve Tadmor/Tedmür şeklinde iki ayrı adla anılmıştır. Özellikle Yunan ve Roma coğrafyacıları Palmira/Palmyra (hurma ülkesi)² adını benimsemiş olsa da Tadmor kentin özgün şark, muhtemelen Sami dilindeki orijinal adıdır. Ayrıca, Tadmor sözcüğünün Sami dilindeki "hurma palmiyesi" anlamındaki Tamar sözcüğünden geldiği belirtilmektedir.³

Eski çağlardan beri yerleşim merkezi olan Tedmür⁴, İpek Yolu üzerinde merkezî bir noktaya dönüşmeden önce bir kervan kentiydi.⁵ Tedmür; Yunan, Roma ve İslâm devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Tedmür, Osmanlı Devleti'nin Şam eyaletine bağlı sancaklarından biri hâline gelmiştir.⁶ Daha önce Şam eyaletine bağlı sancaklardan Safed, Sayda ve Beyrut'un (1700-1740) yeni bir eyalet hâlinde teşkilatlanması üzere Tedmür, bu sefer bu yeni eyalete bağlanmıştır.⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Tedmür,

* Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, gunyorkmaz@gmail.com

1 Minna Silver, Gabriele Fangi, Ahmet Denker, *Çölün Gelini Palmira -Görüntüleri, Kalıntıları ve Kültürel Hatırasıyla-*, çev. Yasemin Alptekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s. XIII.

2 Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, C 40, s. 264.

3 Silver vd., *age.*, s. 3.

4 Ağırakça, *agm.*, s. 264.

5 Silver vd., *age.*, s. 74.

6 Ağırakça, *agm.*, s. 264-265.

7 Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı -Eyalet ve Sancak Tevcihâtı-*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, s. 57-58.

Halep'e bağlı olan Zor Sancağının dâhilindedir. Osmanlı idaresinde Tedmür, Şam (Şâmiye) yolunun kapısı, urban kabilelerinin gelip geçtikleri güzergâh ve Avrupalı seyyahların yıkılmış harabeleri görmek için geldikleri bir yer olarak tasvir edilmiştir.⁸

1835'te Tedmür'e gelen seyyah Charles G. Addison, buranın büyük bir çölün kıyısında, her yanı çıplak, ıssız vahşi doğayla çevrili muhteşem bir şehir olduğunu, ayrıca şehrin tuhaf konumunun insanın aklını başından aldığını seyahatnamesinde anlatmıştır. Addison seyahatnamesinde verdiği bu bilgilerin dışında Tedmür'ün bol pınarlarından bahsetmiş, kervanların burada dinlenip su aldıklarını, komşu bölgelerden ve Avrupa'dan gelen tüccarların burada toplandıklarını, mal değişimi için büyük bir pazarın kurulduğunu ve hızla önemli bir şehir olarak ortaya çıktığını da yazmıştır.⁹ Addison ve ondan çok daha uzun bir zaman sonra Tedmür'e gelen William Wright¹⁰ gibi seyyahlar, kitaplarında buranın tarihi hakkında bilgi vermiş, özellikle antik bir kent olması nedeniyle buranın kalıntıları ve harabeleriyle yakından ilgilenmişlerdir.

Harabeler kadar çok ilgi görmese de Batılı seyyahların seyahatnamelerinde Tedmür'deki tuz gölü hakkında da birkaç satırdan oluşan bilgiler vardır. Osmanlı idaresindeki Tedmür'den çıkartılan tuz bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Burada iltizam ve malikâne şeklinde satışı sunulan Tedmür Memlehası (Tuzlası) mukataası, bu mukataayı deruhte edenler, mukataanın deruhte edilmesinde öne sürülen şartlar, verilen sözler ve mukataanın tevcihinde rakip aileler ve devletin bu ailelere karşı izlediği siyaset incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Arşivi'nde oldukça dağınık olan bu bilgilerin ortaya konulmasıyla Tedmür'ün tuz gelirinin işletilmesinde önemli bilgilere ulaşılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tedmür'deki memlehanın nasıl işletileceği ve sonrasındaki gelişmeler de çalışmada yer almıştır.

Mukataa, Deruhteci ve Şürüt

Osmanlı idaresindeki Tedmür, tuz çıkarılan yerlerden biridir. Tuz; balıkçılıkta, zeytincilikte, sebze ve meyvelerin muhafazasında kullanılmakla bera-

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 344/27, 10 Ca 1282/1 Ekim 1865.

9 Charles G. Addison, *Damascus and Palmyra: A Journey to the East*, Vol. II, Philadelphia: E. L. CareyA. Hart, 1838, s. 145.

10 William Wright, *An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert*, London, Edinburgh and New York 1895.

ber daha ziyade nüfus ve hayvanatın bir besin maddesidir.¹¹ Devletin yakın kontrolü altında bir tuzlada çıkarılan, yine devletin kontrolü altında satılan tuzların devlete sağladığı geliri gösteren müstakil bir mali kaynak “mukataa-ı memleha-i (tuzla)” olarak ifade edilmiştir.¹² Tedmür sancağında çıkarılan tuz da mukataanın konusu olup “mukataa-ı memleha-ı Tedmür” şeklinde kayıtlarda yerini almıştır. Mukataa, genel manada “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim” demektir.¹³ Arap (Arabistan veya Halep) Defterdarlığının idaresinde olan Tedmür Memlehası mukataası¹⁴ 1567 senesinin sonlarına doğru müstakil bir Şam Hazine Defterdarlığı teşkil edilince buraya dâhil olmuştur¹⁵.

Devlete ait mukataalar kısa vadeli iltizam ve hayat boyu kaydıyla verilen malikâne üzere satışa sunulmuştur. Böylece mukataa satışlarında devlet ile eyalet arasında mahalli bir idarecinin, bir simsarın aracılığı gerekli görülmüştür.¹⁶ Tuzlanın işletilmesini üstlenen üst-alt mültezimlerden¹⁷ veya deruhtecilerden oluşan bu araçlar, devletin bu tuzlalardan beklemekte olduğu geliri sağlayan kişilerdir.¹⁸

Devlet ve deruhteciler, Tedmür Memlehası mukataasının satışı için tabir yerindeyse masaya oturmak zorunda kalmışlardır. Devlet, tuzla gelirinin atıl bir duruma düşmesini istememiş, resmî yazışmalarda bu niyetini “*şen ve abadan*” veya “*mamur*” gibi kelimelerle formüle etmiştir. Özellikle idarecilerin kötü yönetimi veya urban kabilelerin saldırıları ile yurtlarını terk eden reayanın geri döndürülmesi bu formülün gereği olmuştur. Bundan dolayı devletin mukataayı deruhte edecek kişilere öncelikli şartı başka yerlere dağılmış rea-

11 Lütfi Güçer, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 23, S. 1-2 (1963), s. 97.

12 Güçer, agm., s. 108.

13 Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, C 31, Ankara 2020, s. 129.

14 BOA. Mühimme Defterleri (MD), No: 2, s. 102/1047, 21 Ş 963/30 Haziran 1556; BOA. MD. No: 4, s. 126/1276, 16 Z 967/7 Eylül 1560.

15 Günay Korkmaz Samıkıran, *XVIII. Yüzyılda Şam Hazinesi*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2021, s. 15-16-190.

16 Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek -Osmanlı Ancien Regime'i-*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 199.

17 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 136; Yahya Koç, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 3-123.

18 Güçer, agm., s. 108-109.

yanın geri döndürülmesini sağlamaktır. Deruhteciler de devlete bazı şartlarla gidebilmiştir. Tedmür Memlehası mukataasının “bazı şürût” üzere satışı ihaleye katılacak olan adayların önünü kesmiş gibidir. Ancak daha iyi bir teklif sunan ve bunu doğrudan kendisi veya temasta bulunduğu kişiler vasıtasıyla devlete arz eden kişilerin teklifleri de bir teminat mektubunu andırmaktadır. Söz konusu durum da bu mukataanın iltizamında İki Kapılı ve Azm-zade gibi rakip ailelerin varlığını doğurmuştur. Kısacası şürût, rekabeti engellemiştir. Deruhteci, şürût üzere mukataayı iltizamına almış olsa bile hakkında şikâyet veya daha iyi bir teklif sunan kişilerin varlığı satış sözleşmesinin feshine sebep olabilmekteydi. Mukataa, kaydıhayat üzere satışa sunulmuş olsa bile durum böyleydi. Çünkü öncelik Tedmür Memlehası’ndan elde edilecek gelirdir ve bunu sağlayan deruhteci bir öncekine tercih edilebilir. Ancak mesele sadece memleha gelirinin atıl duruma düşmesi değildir. Deruhtecilerin haccın güvenliğinde de bir şekilde rol almaları şürûtun gereğidir. Mesela, hac güzergâhında bulunan İki Kapılı’ya han ağası olanlar aynı zamanda Tedmür Memlehası mukataasını iltizamına alacak olanlardır. Tedmür Memleha Mukataasının “bazı şürût üzere” deruhtecilere ilzam edilmesi aşağıda izah edilecektir.

16. yüzyılın ikinci yarısı için memleha ile birlikte Fâide-i Belis-i Şam ve Tedmür karyesi¹⁹ veya nefis-i Tedmür’ü de mültezimin iltizamına alması gerekmektedir. Mültezimin hazineye teslim edeceği meblağ da şürût içindeydi. 1556 senesinde bu şürût üzere mukataa Muhsin oğlu Ahmet’e bırakılmıştır. Mukataa sözleşmesinin süresi dolduğunda Şam nazırı bir yıl emaneten mukataayı zapt ettirmiştir. Daha sonra mukataa tekrar bir önceki sözleşmede belirtilen meblağdan fazlasını verebilecek Hüsrev isimli kişiye verilmiştir.²⁰

1573 tarihli hükümde Tedmür Memlehası’nın harap bir hâle geldiğinden bahsedilmektedir. Tedmür Sancağının Beyi Mehmet, kanunsuz vergi talebinde bulunmuş, köy ahalisini hapse ve hakarete maruz bırakmış, talep ettiği parayı alamayınca ahalinin mal ve eşyalarını yağma etmekten geri durmamıştır. Bunun üzerine köy ahalisi topraklarından ayrılarak başka sancakları yurt edinmiştir. Sancak Beyi Mehmet’in zulmü yüzünden Tedmür Memlehası’nın reayasının topraklarını terk etmesi üzerine²¹ memlehayı işleten kimse kalmamıştır. 1584 senesinde Tedmür Sancağının Baalbek Emîni Harfuş

19 BOA., MD. No: 2, s. 102/1047.

20 BOA., MD. No: 4, s. 126/1276.

21 BOA., MD. No: 23, s. 54/113, 29 C 981/26 Ekim 1573.

oğlu Emir Ali'nin idaresinde olduğu görülmektedir. Harfuş oğlu Emir Ali hakkında iyi şeyler söylenmemekte, onun daima karışıklık çıkaran bir kişi olduğu haber verilmektedir. Hakkındaki olumsuz haberler devletçe de işitilmiş²², bunun üzerine Harfuş oğlu Emir Ali azledilmiştir.²³ Sancağın idaresinin boşalmasını fırsat bilen Ali Bey hemen harekete geçmiştir. Ali Bey, önceden Aclun alay beyliği yapmış Şam zaimlerinden biridir. Ali Bey, İstanbul yönetimine Tedmür Sancağının kendisine ve çavuşluk hizmetinin kethüdası Ahmet'e verilmesi durumunda harabe hâle gelen memlehayı yeniden işletebileceğini bildirmiştir. İstanbul yönetimi ise sancak ve çavuşluk karşılığında Ali Bey'den bazı şartları yerine getirmesini istemiştir: Ali Bey, öncelikle Tedmür Sancağının etraf ve civarından topladığı reayayı boşalan yerlere iskân ettirerek buraların mamur bir hâle gelmesini sağlayacaktı. Bunun yanı sıra Ali Bey, üç yılda on bin altından fazla vergi verecekti.²⁴ Şart gereğince Ali Bey'e Tedmür Sancağı, kethüdası Ahmet'e ise çavuşluk verilmiştir.²⁵

Malikâne sistemi 1695 senesinde uygulanmaya başlandığında Şam Eyale-tindeki mukataaların çoğu kaydıhayat üzere deruhte edilmiştir. Kaydıhayat üzere tevcih edilen mukataalardan biri de Tedmür Memlehası mukataasıdır. Bu mukataanın ilk malikânegisi Mehmet oğlu İbrahim'dir. İbrahim, "İki Kapılı" namıyla şöhret bulmuş, onun ailesi de "İki Kapılı-zâdeliler" olarak adlandırılmıştır.²⁶

İki Kapılı, Şam'a bağlı büyük bir handır. Bu hana yolcuların bir kapısından girip bir kapısından çıktıkları için İki Kapılı denilmiştir. Evliya Çelebi, bu büyük hanın kale gibi, kaleye benzer olduğundan bahseder.²⁷ Nitekim arşiv kayıtları da Çelebi'nin bu bilgisini teyit etmektedir.²⁸ İki Kapılı Kalesi'nin bir diğer isminin Hân-ı Hasene olması meseleyi daha iyi açıklamaktadır.²⁹

22 BOA., MD. No: 53, s. 73/197, 19 C 992/28 Haziran 1584.

23 BOA., MD. No: 53, s. 277/801, 15 Ra 993/17 Mart 1585.

24 BOA., MD. No: 53, s. 57/156, 3 C 992/12 Haziran 1584.

25 BOA., MD. No: 50, s. 102/621, 20 N 993/15 Eylül 1585.

26 BOA., Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 3669, 1107/1695-96, s. 20; BOA., Bab-ı Defteri Başmuhasebe Şam Hazinesi Kalemi Defterleri (D.BŞM.ŞMH.d.), 16983, 1108/1696-97, s. 9.

27 *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 3. kitap, C 1, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 92-180.

28 BOA., Cevdet Maliye (C.ML), 749/30542, 22 B 1145/8 Ocak 1733; BOA., Cevdet Zabtiye (C.ZB), 33/1610, 16 S 1142/10 Eylül 1729.

29 BOA., İbnü'l-Emin Tevcihat (İE.TCT), 24/2562, 15 M 1125/11 Şubat 1713.

İki Kapılı Kalesi veya Hanı, Humus ile Şam arasında yer almaktaydı.³⁰ Hac güzergâhında bulunması nedeniyle bu kalenin/hanın urban eşkıyasından korunması oldukça mühimdi. Bundan dolayı hana mahsus bir ağa tayin edilmiş ve Tedmür Memlehası ve Tevabii mukataası da han ağası olanlar tarafından zapt edilmiştir.³¹ İbrahim Ağa ve daha sonra oğlu bu hana ağa olarak tayin edildiklerinden bu isimle şöhret bulmuşlardır.

İbrahim Ağa, 1.600 kuruş muaccele ve 3.366,5 kuruş yıllık vergi ödemek üzere Tedmür Memlehası mukataasını ömür boyu deruhte etme hakkına sahip olmuştur.³² 3.366,5 kuruş olan yıllık verginin 353 kuruşu Şam Hazinesi'ne, 714,5 kuruşu İki Kapılı Kalesi'nin muhafızlarına, 2.300 kuruşu ise Kerek ve Katran kaleleri muhafızlarının deve ücretlerine ödenmiştir.³³

Humus kazası ahalişi, İki Kapılı İbrahim Ağa'dan sû-i halinden dolayı şikâyetçi olmuştur. Kaza ahalisinin şikâyetlerinden haberdar olan İstanbul yönetimi İbrahim Ağa'nın tutuklanarak İstanbul'a getirilmesini emretmiştir. Ancak İbrahim Ağa'nın kendi halinde olduğu, hiç kimseye zararı dokunmadığı, hatta hacıların ve yolcuların güvenliğini iyi bir şekilde sağladığı bildirilmiştir.³⁴ Bunların dışında İbrahim Ağa, hacıların karşılanmasında (cerde) kullanılacak develerin tedarik işini de üstleniyordu. Develer genelde salma şeyhi tarafından tedarik edilmekte ancak salma bulunmadığından İbrahim Ağa'nın Tedmür, Karyeteyn ve Mehîn taraflarından deve tedarik etmesi oldukça önemli görülmekteydi. Haccın güvenliği ve cerde için deve tedariki gibi mühim işler üstlenen İbrahim Ağa, bir süre sonra Humus ahalişi ile arasını düzeltmiştir. Trablusşam Beylerbeyi Mustafa, tüm bu sebeplerden ötürü İbrahim Ağa'nın affedilmesini istemekteydi.³⁵ İbrahim Ağa, sorumluluğundaki işlerin ehemmiyetinden dolayı kendi halinde olmak şartıyla bağışlanmış ve onun eskiden olduğu gibi İki Kapılı Kalesi'nin ağalığını devam ettirmesine karar verilmiştir.³⁶

İki Kapılı Kalesi'nin muhafızlarının ağalığını ve söz konusu kalenin dizdarlığını günlük 65 akçe ulufe ile üstlenen İbrahim Ağa'nın vefat etmesinin

30 BOA., MD. No: 133, s. 354/1159, 29 S 1139/26 Ekim 1726.

31 BOA., C.ML. 749/30542; Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 124.

32 BOA., MAD. 3669, s. 20.

33 BOA., D.BŞM.ŞMH.d., 16983, s. 9.

34 BOA., İbn'ül-Emin Dahiliye (İE.DH), 31/2777, 23 Z 1119/16 Mart 1708.

35 BOA., Cevdet Dahiliye (C.DH), 85/4204, 20 Za 1117/5 Mart 1706.

36 BOA., MD. No: 115, s. 12/28, 30 M 1118/14 Mayıs 1706.

ardından oğlu Süleyman 1708-09'da babasının yerine bu işlerle görevlendirilmiştir. 1712 senesine gelindiğinde Süleyman Ağa, görevini layıkıyla yerine getiremediği gerekçesiyle görevinden alınmış, yerine Abdullah isimli kişi getirilmiştir. Süleyman Ağa; kardeşi, amcaları, dayısı ve tabiiyetindekiler ile birlikte urban eşkıyasının yol kesme, gelip gidenlerin can ve malına saldırmasının üstesinden gelerek yolcuları korumak teminatıyla kale dizdarlığının yine kendisine verilmesini istemiştir. Ancak kale dizdarlığı Abdullah'ın görevden alınmasıyla Yusuf'a bırakılmıştır.

Süleyman Ağa'nın tekrar göreve gelmesi hususunda Şam valisi Nasuh Paşa da Divan'a bir arz göndermiştir. Arzın içeriğinde Süleyman'ın memuriyeti esnasında hacıların ve yolcuların urban eşkıyasından korunduğu ve onun azlini gerektirecek bir durum yok iken bazı kişilerin fesatlığı yüzünden dizdarlığın Süleyman'dan alındığı yazılmıştır. Tüm bunlar sonucunda dizdarlığın Yusuf'un üzerinden düşülerek tekrar Süleyman Ağa'ya verilmesi uygun görülmüştür.³⁷

İki Kapılı Kalesi'nin dizdarlığına yeniden gelen Süleyman Ağa, Tedmür Memlehası mukataasını ve Saded ile Kâ' köylerini malikâne olarak deruhte etmiştir. Süleyman Ağa, ayrıca Kara köyünün malikânciliğini de yapmaktaydı.³⁸

1710 senesinde Mevali urban eşkıyası Hama ve Humus nahiyelerinin köy ve mezralarına saldırmıştır. Tedmür de Mevali urbanının yurt edindiği yer hâline gelmiştir.³⁹ Hükümet, Mevali urbanı meselesinin halli konusunu ısrarla dile getirmekteydi. Özellikle geçen bir iki senelik zaman zarfında (1717-1719) Abbasoğullarının Rakka'da yayıldıklarından, Hama, Humus ve Tedmür kırsalında ahaliden zorla zahire tedarik ederek bozgunculuk yaptıklarından bahsedilmiştir. Bunların Tedmür'den elde ettikleri zahirenin kesilmesi önemli görüldüğünden buranın mukataasını deruhte etmeye muktedir bir kişinin varlığına şiddetle ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁰ Tam bu sırada Hama Voyvodası Azm-zade İsmail'in bu işin üstesinden geleceği anlaşılmıştır.⁴¹ Zaten Tedmür Memlehası ve Tevabii mukataasına konu olan yerlerin reyası

37 BOA., İE.TCT. 24/2562.

38 BOA., MAD. 4913, s. 22, 27, 32, 37, 1124/1712-13.

39 Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 125.

40 Yahya Koç, "Şam Valiliğine Giden Yol: 'Azm-zâde İsmail'in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri", *Şarkiyat Mecmuası*, S 40, 2022, s. 276.

41 BOA., MD. No: 129, s. 73/255, 10 N 1131/27 Temmuz 1719; Koç, *agm.*, s. 276.

da Süleyman Ağa'dan şikâyetçilerdir.⁴² İsmail iltizamı alırken Tedmür'den ve buraya bağlı Karyeteyn köyünden Mevali eşkiyasının ayaklarını keseceğini taahhüt etmiştir. Bunun üzerine İsmail'in kendisinin ya da gönderdiği adamının bölgenin güvenliğini sağlamak üzere hareket ederek Mevali urbanıyla mücadele edilmesinde ihtimam göstermesi istenilmiştir.⁴³ Ayrıca İsmail, hiçbir surette buralardan Mevali urbanına zahire verilmemesi için mukataa ahalisini de kontrol altına alacaktır.⁴⁴ Böylece Tedmür Tuzlası ve ona bağlı olan mukataalar, 1719 senesinde senelik vergisini ödemek, 3.100 kuruş muaccesini Hazine-i Âmire'ye ve 1.100 kuruşu ise Şam Hazinesi'ne göndermek ve verdiği taahhütleri yerine getirmek şartlarıyla İsmail'e malikâne olarak bırakılmıştır.⁴⁵

Mevali urbanına karşı verilen mücadelede İsmail, başarılı bir performans gösterince kendisine daha Hama ve Humus'ta görevli beylerbeylik rütbesi verilmiştir.⁴⁶ İsmail, Trablusşam valiliği esnasında 1724-25 senesinde bir kez daha cerde başbuğluğuna getirildikten yaklaşık bir ay sonra ise cerde ve Trablusşam valiliği görevlerine ek olarak Şam valiliğine ve hac emirliğine getirilmiştir.⁴⁷ Azm-zadelerden ilk Şam valisi olarak atanan İsmail Paşa, Şam valiliği öncesinde Şam'ın kuzeyindeki Ma'arra, Hama, Humus ve Tedmür gibi mukataaların iltizamını malikâne olarak almasıyla ailesinin yükselişine katkıda bulunacak mali bir gücü temin etmiştir.⁴⁸

İsmail Paşa'nın Şam valiliğinin ve hac emirliğinin ilk yıllarında işler iyi gitmemiştir.⁴⁹ Onun zamanında bir yandan urban eşkiyasının hac saldırıları, diğer yandan ise Mevali beyi ile hem İsmail Paşa'nın hem de oğlu Esad'ın İstanbul yönetiminin politikası dışında bir mücadele içerisine girdiği görülmektedir.⁵⁰ Ayrıca Osmanlı Devleti ile İran arasında vuku bulan savaş İsmail Paşa'nın zamanına tesadüf eder. 1730 İsyanı ile birlikte Osmanlı Devleti, savaş masraflarına kaynak bulabilmek için müsadere yolunu izlemiştir. İsmail

42 Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 125.

43 Koç, *agm.*, s. 276.

44 BOA., MD. No: 129, s. 49/180, 10 Ş 1131/28 Haziran 1719.

45 Koç, *agm.*, s. 268.

46 Koç, *agm.*, s. 276.

47 Koç, *agm.*, s. 281.

48 Koç, *agm.*, s. 260.

49 BOA., MD. No: 133, s. 221/751, 10 N 1138/12 Mayıs 1726.

50 BOA., MD. No: 134, s. 383/1313, 20 Ş 1140/1 Nisan 1728; BOA., MD. No: 134, s. 352/1216, 20 B 1140/2 Mart 1728; BOA., MD. No: 134, s. 353/1218, 20 B 1140/2 Mart 1728.

Paşa da bu isyan sonrası azledilmiş ve paşanın malları müsadere olunmuştur⁵¹. İki Kapılı Süleyman, İsmail Paşa'nın iyi gitmeyen idaresini görüp bu durumu lehine çevirmek istemiştir. Süleyman, 1730 İsyani öncesi hususi olarak bir kişi vasıtasıyla kendi durumundan İstanbul yönetimini haberdar etmiştir. Buna göre görevden alınmadan önce İki Kapılı Kalesi'nin Ağası olan Süleyman'ın hacıların ve diğer yolcuların güvenliğinde çok büyük hizmetleri olduğu, Tedmür Memlehası mukataasının faizi ile geçimini sağlarken bazı olayların vuku bulmasıyla görevden alındığı bildirilmiştir. İsmail Paşa'nın iyi gitmeyen idaresi ve Süleyman'ın birtakım şartları kabul etmesi Tedmür Memlehası mukataasının yeniden satışını gündeme getirmiştir. Bunun üzerine Süleyman, İki Kapılı'nın tamirini gerçekleştirerek burayı canlandırmak, urban eşkıyasının faaliyetlerini denetim altında tutmak, gece gündüz demeden buranın güvenliğini temin etmek ve ulufesi karşılığında söz konusu mukataanın faizi ile geçimini sağlamak şartıyla mukataayı 1729 yılının mart ayında uhdesine almıştır. Mukataanın iltizamından sonra gündemde olan bir konu mukataanın Şam Hazinesi'nden ifrazı (ayrılması)dır. 1729 senesinden itibaren mukataa artık Şam Hazinesi'ne bağlı kalemlerden biri değildir. Ayrıca mukataanın yıllık malından 1.606 kuruş 10 päre İki Kapılı Han muhafazasına tayin olunan muhafızlara, 2.300 kuruş Kerek ve Katran Kalelerinin muhafazasından sorumlu Şam yerli yeniçerilerinin zahire ihtiyacına ve 2.336 kuruş irsaliye ise havale olunacak mahallere ayrılacaktır.⁵²

İki Kapılı Süleyman Ağa'nın söz konusu mukataanın malikâneçiliğini üstlenmesinin üzerinden çok geçmeden onun hakkında menfi düşünceler İstanbul'a ulaşmıştır. Süleyman Ağa hakkındaki haberler tam da İstanbul'da sükûnetin sağlandığı, Azm-zade İsmail'in affedilerek Resmo Kalesi muhafazasıyla görevlendirildiği bir zamana denk gelmiştir. Azm-zade İsmail Paşa ve oğlu Esad, hacıların güvenliğini sağlamak ve hiç kimsenin mal ve canına zarar isabet etmemek üzere 1731 senesinde Tedmür Memlehası mukataasını deruhte etmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra Süleyman Ağa mukataayı tekrar deruhte etse de bu uzun sürmemiştir. Bu sefer mukataa vefat eden İsmail Paşa'nın oğlu Esad ile kardeşi Süleyman Paşa'ya bırakılmıştır. Mukataanın Süleyman Ağa'dan alınmasının uygun olmadığı belirtilirken İki Kapılı Han'da yaşayanlar çoktan çoluk çocuklarıyla birlikte başka mahallere gitmişlerdir. Süleyman Ağa, ailesinin ancak bir kısmını handa tutabilmiş, geri kalanı ise burayı terk etmiştir. Şam yolunun emniyeti hususunda malı

51 Abdul-karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Khayats, Beirut 1970, s. 111.

52 BOA., C.ZB. 33/1610.

ve bedeniyle gösterdiği gayretten ötürü Tedmür Memlehası mukataasının Süleyman Ağa'ya verilmesi bir kez daha tekrarlanmıştır. Daha da önemlisi mukataanın tevcihinde belirtilen şartlara aykırı hareket edildiği söylenmiştir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulmuş ve reayanın, hacıların ve yolcuların güvenlikleri için mukataa bir kez daha malikâne şeklinde Süleyman Ağa'ya verilmiştir. Osmanlı Devleti, Süleyman Ağa'dan bu sefer başka yerlere dağılmış olan han ahalsinin geri döndürülmesini istemiştir. Böylece 1732-33'ten itibaren Tedmür Memlehası mukataası Süleyman Ağa İki Kapılı'nın uhdesine bırakılmıştır.⁵³

Süleyman Ağa, Tedmür Memlehası mukataasının deruhteciliğinde kendisine rakip olan Azm-zadeleri bertaraf edebilmiştir. Hatta Azm-zade İsmail'in oğlu Esad'ın Şam valiliği ve hac emirliği zamanında da mukataa, Süleyman Ağa'nın üzerindedir.⁵⁴ Ne zamana kadar bu mukataanın malikâneçiliğini yaptığı kesin olarak bilinmese de 1754 senesine gelindiğinde mukataanın hâlâ onun uhdesinde olduğu görülmektedir.⁵⁵

1833-34'te Tedmür karyesi ve memleha mukataası Süveydânî Seyyid Mehmed'in ve oğlu Seyyid Abdi Beğ'in ortaklaşa tasarruflarına bırakılmıştır. Söz konusu isimler, mukataanın tasarrufunun yanı sıra İki Kapılı'nın ağalığını da üstlenmişlerdir. Daha sonraları Tedmür Memlehası mukataasının Süveydân-zâde Abdi Beğ ile kardeşlerinin uhdesinde olduğu görülmektedir. Süveydân-zâde ailesinin deruhteciliği, memlehanın devletin inhisarı altına (1861-62) alınmasına kadar sürmüştür.⁵⁶

Memlehanın Nasıl İşletileceği Meselesi ve Sonrasındaki Gelişmeler

Tedmür Memlehası'nın 1861-62'de devletin inhisarı altına alındığı bildirilmiş olmasına rağmen memlehanın nasıl işletileceği hâlâ muğlaktır. Tedmür karyesinde bulunan memleha ya talibine ihale edilecek ya da devletin inhisarına alınacaktı. 1872 senesinde memlehanın işlettirilmesi yönünde bu iki teklif görüşülürken memleha şimdilik yıllık kırk bin kuruş ödemek üzere söz konusu karyenin şeyhine bırakılmıştır. Buradaki memlehanın devletin inhisarına alınması sonucunda önemli bir gelir elde edileceği bilinmektedir.

53 BOA., C.ML. 749/30542; BOA., MD. No: 139, s. 67/228, 29 B 1145/15 Ocak 1733; Korkmaz Samıkıran, *agt.*, s. 126.

54 BOA., Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.), 176/13705, 11 S 1165/30 Aralık 1751; BOA., C.ML. 388/15892, 8 Ş 1167/31 Mayıs 1754.

55 BOA., AE.SMHD.I. 176/13705.

56 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD), 295/7, 12 S 1300/23 Aralık 1882.

Ancak memleha hakkında iki mesele söz konusudur: Bu memleha çölde olmasından dolayı buranın muhafaza ve idaresi mümkün görünmemekte ve çıkarılacak tuzun satılıp satılamayacağı da bilinemediğinden memlehanın işlettilmesinden vazgeçilmektedir. Urban eşkiyasının verdiği zararlar önlenirse bölgede güvenlik tesis edilebilir, böylece memleha “taht-ı inhisara” alınabilirdi. Memlehanın işlettilmesi hâlinde satılacak tuz iki yüz bin kıyyeden ibaretti. Tuzun satışı gerçekleşse bile bu sefer tayin olunacak memura, kâtibe ve hademeye aylık beş bin dokuz yüz yirmi kuruş verilmesi gerekmektedir. Bunun dışında tuzun buzlanma, donma mevsiminde memlehanın urbandan korunması için aylık üç bin iki yüz elli kuruşla muhafızlar istihdam edilmesi icap etmektedir. Tuzun ihracından başka verilecek maaşlar da hesap edildiğinde sarf olunacak meblağın gelirin üstünde olacağı öngörülmektedir. Ancak memlehanın talibine maktu olarak “ihâl ve ilzâm keyfiyeti tuz hakkında olan inhisar-ı umûmiyyeyi ihlâl” demektir. Memleha kendi hâline bırakıldığı takdirde ise urbanın ve aşiretlerin istedikleri gibi buradan tuz alabilecekleri, bu durumun da diğer memlehalardan sarfiyatına sekte vuracağı anlamına gelmektedir. Tüm bu hususlar düşünüldüğünde bir sene tuzun inhisarı yani memurlar tayin edilerek hükümetçe idaresinin tecrübe edilmesi istenmiş, faydası görülmediği takdirde ilgasına gidileceği beyan edilmiştir. Ayrıca aylık beş bin dokuz yüz kuruş ve mümkün olur ise daha aşağı maaşla memurların tayin edilmesi de vurgulanmıştır.⁵⁷

1879 senesine gelindiğinde ise Tedmür Memlehası'nın geliri Rüsûm-ı Sitte İdâresi adıyla kurulacak idareye tahsis edilmişti. Rüsûm-ı Sitte İdâresiyle Osmanlı Devleti tuz, ipek, içki, balık avı, tütün ve damga vergilerini alacaklı sıfatıyla Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerine geçici bir süreliğine ihale etmektedir. Rüsûm-ı Sitte Sözleşmesi, sonradan Avrupalı tahvil alacaklıları ile imzalanacak olan sözleşmenin yani Muharrem Kararnamesi'nin bir nevi özünü teşkil etmektedir.⁵⁸

Muharrem Kararnamesi olarak isimlendirilen Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi 20 Aralık 1881'de kurulmuştur. Bu kararnameye göre Rüsûm-ı Sitte İdâresi'nin tüm hak ve yetkileri, çalışanlarıyla beraber Düyûn-ı Umûmiyye İdâresine devredilmiştir.⁵⁹ Muharrem Kararnamesi kapsamında İdareye tahsis

57 BOA., ŞD. 559/13, 8 C 1289/13 Ağustos 1872.

58 Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umûmiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 50-51-52.

59 Sağlam, *age.*, s. 101.

edilen gelirlerden biri de tuz resmidir.⁶⁰ Düyûn-ı Umûmiyye, tuz resimlerini toplamanın yanı sıra memlehayı işletmekle ve çıkan tuzu dış pazarlara satmakla da ilgilenmiştir.⁶¹

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Tedmür'deki memlehadan tuzun çıkartılması ve nakliyatının gerçekleştirilmesi hususlarında baştan beri önemli bir sorun olan urban meselesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Tuzun çıkarılması esnasında urban eşkıyasının saldırılarının önüne geçmek ve tuz nakliyatının teminini sağlamak için buradaki askerî güçlerin sayılarının artırılmalarına dikkat çekilmiştir.⁶² Özellikle tuzun buzlanma, donma mevsiminde gerçekleşecek olası bir saldırının Tedmür nahiyesindeki bir, iki jandarma kuvvetiyle engellenemeyeceği aşikârdır.⁶³ Tuzun toplanma mevsiminde sekiz, on kolcu güvenliğinin sağlanmasına eşlik etmiştir. Bunlara dört kolcu daha eklenmesi, ayrıca hem güvenlik hem de nakliyat için katır alımı gerekmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye adına on iki katırın satın alınarak bunların bir an önce askeriyeye teslimi istenmiştir.⁶⁴

Tedmür Memlehası'ndaki meseleler sadece yukarıda bahsedilenlerden ibaret değildir. Zor Sancağı dâhilindeki Tedmür Nahiyesindeki memlehalardan haricindeki yakın mahallerde tuz, devletin inhisarı altına henüz alınmamıştır. Bu durum tuzda pahalılığa ve tuz kaçakçılığına sebep olduğundan civar memlehalarda bir düzen ve denetim tesis edilmesi önemli görülmüştür. Hem denetimin sağlanması hem de civar memlehalardan merkeze uzak olması nedenleriyle sancak merkezinde bir ambar açılması teklif edilmiştir. Tuz, açılacak olan bu ambarda toplanacak ve satış da burada gerçekleştirilecektir.⁶⁵

Her ne kadar Tedmür Memlehası devletin inhisarı altına alınmış ve söz konusu meselelerin halli için birtakım çözüm arayışlarına gidilmiş olsa da memurların suistimallerinin⁶⁶ ve urban eşkıyasının memlehadan tuz çalmalarının önüne geçilememiştir. Tuz nakliyatı da ciddi bir sorun olarak devam

60 Sağlam, *age.*, s. 105-106.

61 Sağlam, *age.*, s. 150.

62 BOA. Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 1764/56, 10 S 1308/25 Eylül 1890; BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 3084/231275, 7 Ca 1325/18 Haziran 1907.

63 BOA., BEO., 3084/231275.

64 BOA., BEO., 3110/233205, 12 C 1325/23 Temmuz 1907; BOA., BEO., 3207/240515, 12 C 1325/23 Temmuz 1907.

65 BOA., DH.MKT. 1890/105, 15 R 1309/18 Kasım 1891; BOA., DH.MKT. 2014/75, 3 R 1310/29 Ekim 1892.

66 BOA., BEO., 570/42688, 17 Ş 1312/13 Şubat 1895.

etmiştir. Tüm bu meseleler tuzda pahalılığı doğurmuştur. Devasa bir tuz yığını, önemli bir gelir kaynağı olmaktan uzak, eşkıyanın bunu kaçırmakla meşgul⁶⁷ olduğu bir meta hâline dönüşmüştür.

Sonuç

Şürût üzere tevcih edilen Tedmür Memlehası mukataası, özellikle haccın güvenliğinden, idaresinden sorumlu veya hacca mühimmat tedariki sağlayan kişiye/kişilere ihale ve iltizam edilmiştir. Örneğin, Aclun Alay Beyi, İki Kapılı Han'ın ağası ve hac emîri hacda önemli roller üstlenmişlerdir. Bunlar hem haccın güvenliğini tesis etmiş hem de çölün ortasında yer alan memlehayı işletmeyi üstlenmiştir. Ayrıca bunlar devlete birtakım taahhütlerde bulunmuşlardır. Verilen sözlerin yerine getirilmediği yönünde bir haberin işitilmesi bile devletin yapılan ihale sözleşmesini bozmasına yetmiştir. Bunun üzerine istenilen şartları yerine getirecek veya daha iyi bir teklifle devletin karşısına çıkacak kişi deruhteci olmaya hak kazanmıştır. Bugün ihalede teminat mektubunun kaba bir örneği veya ön örneği taahhütlü mukataa tevcihinde yer bulmuştur.

İhale ve ilzam durumu, devletin memlehayı inhisarı altına almak istemesiyle birlikte ortadan kalkmıştır. Devletin inhisarı altında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine bırakılan memleha, kaçakçılık, memurların suistimali ve pahalılık ile anılır olmuştur.

67 Wright, *age.*, s. 343.

Kaynaklar

Addison, Charles G., *Damascus and Palmyra: A Journey to the East*, Vol. II, Philadelphia: E. L. Carey&A. Hart, 1838.

Ağırakça, Ahmet, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, C 40.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

Genç, Mehmet, "Mukataa", *DİA*, C 31, Ankara 2020.

Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzluların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 23, S. 1-2 (1963).

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, 3. kitap, C 1, 3. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Koç, Yahya, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Koç, Yahya, "Şam Valiliğine Giden Yol: 'Azm-zâde İsmail'in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 40, 2022.

Korkmaz Samıkıran, Günay, *XVIII. Yüzyılda Şam Hazinesi*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay 2021.

Rafeq, Abdul-karim, *The Province of Damascus 1723-1783*, Khayats, Beirut 1970.

Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüşum-ı Sitte'den Düyyun-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek-Osmanlı Ancien Regime'i*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Silver, Minna-Fangi, Gabriele-Denker, Ahmet, *Çölün Gelini Palmira -Görüntüleri, Kalıntıları ve Kültürel Hatırasıyla-*, çev. Yasemin Alptekin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

Wright, William, *An Account of Palmyra and Zenobia with Travels and Adventures in Bashan and the Desert*, London, Edinburgh and New York 1895.

Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE.SMHD.I.): 176/13705.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO): 570/42688, 3084/231275, 3110/233205, 3207/240515.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Şam Hazinesi Kalemî Defterleri (D.BŞM.ŞM-H.d.): 16983.

Cevdet Dahiliye (C.DH): 85/4204; Maliye (C.ML): 388/15892, 749/30542, Zabtiye (C.ZB): 33/1610.

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT): 1764/56, 1890/105, 2014/75.

İbnü'l-Emin Dahiliye (İE.DH): 31/2777; Tevcihat (İE.TCT): 24/2562.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3669, 4913.

Mühimme Defterleri (MD): 2, 4, 23, 50, 53, 115, 129, 133, 134, 139.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM): 344/27.

Şura-yı Devlet (ŞD): 295/7, 559/13.

